

Terra, burgesia i gestió patrimonial: la colònia Villa Maria de Josep Jaumandreu i Sitges (1840-1897)

Anacleat Pons
Universitat de València

1. Aquest article té un objecte d'estudi clarament delimitat: la història de la propietat agrària d'un destacat burgès de la ciutat de València. Es tracta d'un tema que desplega un ampli ventall de qüestions, de les quals les que es manifesten més aviat són les que fan referència al comportament o a la trajectòria de la burgesia i les que se centren en la història agrària. Ambdós aspectes, a més, solen tenir un tractament més o menys codificat per part de l'historiador que els aborda, una mirada habitual que, pel que fa al cas que ens ocupa, no resultaria gaire fructífera.

Quan analitzem el patrimoni de, posem per cas, un comerciant, el que fem sovint és recórrer a l'inventari o a la divisió dels seus béns amb l'esperança de copsar en un sol instrument notarial el llarg recorregut de les seues inversions. Res de més en va. Allò que hi trobarem serà la trajectòria final o, millor dit, el resultat de les decisions preses als darrers anys de la vida d'un subjecte: restarà registrat allò que va decidir mantenir, però desapareixerà tot allò de què es va desfer. Per a un comerciant, això darrer sol tenir més pes i, en tot cas, siga quina siga la seua magnitud, és sempre el que dóna sentit al que finalment se n'ha conservat. Si és així per a qualsevol individu, ho és encara més per a qui es dedica de forma primordial a l'intercanvi, a permutar una cosa per una altra, a comprar i a vendre, a hipotecar. Si ignorem aquesta obvietat —que un patrimoni *post mortem* és un registre de les darreres voluntats—, aplicarem indegudament la lògica d'unes decisions a altres d'anteriors. Amb això pecarem d'anacronisme: diguent-ho amb Foucault, una racionalitat retrospectiva atorga un sentit allí on pogué ser diferent.

Això no és tot, però. Hi ha un element addicional que tendeix a suprimir part de les trajectòries acumulades o, en el millor dels casos, a reconvertir-les: les conjuntures econòmiques adverses. Un burgès que mor després d'haver esquivat una crisi comercial, sol reflectir al seu patrimoni, per necessitat, els canvis que ha viscut: potser ha hagut de vendre part de les seues possessions, potser ha vist executar les hipoteques que pesaven sobre les seues propietats o, fins i tot, ha hagut de recom-

pondre la seua estructura patrimonial privilegiant, per exemple, aquells béns que li oferien més seguretat, etc.¹ Posant-nos en el pitjor escenari possible, pot ser que s'haja arruïnat i que veiem tota la seua vida a través d'aquests prismàtics. Així doncs, l'inventari que el notari ha protocol·litzat és, per damunt de tot, la radiografia de com unes poques decisions preses en un període curt de temps han afectat la trajectòria seguida al llarg de molts anys. A la fi, conèixer per aquesta via els resultats d'una trajectòria no significa conèixer-la totalment, perquè les eleccions anteriors, i sobretot les decisions econòmiques, no hi queden constatades. Un inventari o una divisió tenen per objecte enumerar els béns a què tenen dret els hereus, no informar-nos del comportament d'un burgès. Així, allò que no té aquella característica no resta, en general, registrat en la font.

Quelcom de semblant passa, tot i que des d'una perspectiva distinta, quan l'historiador aborda l'estudi de l'estructura de la propietat. La història agrària contemporània s'ha decantat sovint vers l'anàlisi d'aquella en els seus diversos vessants. Vol dir això que les investigacions engegades sobre conreus, sobre formes d'explotació o sobre la mecanització, per citar-ne algunes de les més conegudes, l'han presa com a punt de referència. És clar que es tracta d'una preocupació òbvia per tal com l'element característic de la societat burgesa és l'entronització de la propietat, no sols com a exclusiva i exclouent per oposició a l'Antic Règim, sinó com a factor econòmic que, almenys teòricament, és regulat en tots els ordres pel mercat. Heus ací on rauria el dinamisme que la caracteritza, perquè hauria passat d'estar sotmesa als dictats de l'organització social a ser ella mateixa la que la determina.

Nogensmenys, hi ha diferències notables a l'hora d'entendre quina és la forma més adient per mamprendre aquest objecte d'estudi. L'historiador opta, i així ho ha anat fent en la majoria dels casos, per cercar l'intent raonable d'esgotar la realitat: estudia l'estructura propietària i la seua evolució en un període determinat o fa una cosa semblant, per exemple, amb l'evolució dels conreus. Així, i des d'un objecte comú, s'acota una realitat espacial i temporal on poder situar aquests elements i els seus diferents ritmes de canvi. Allò que se n'obté és la radiografia necessària de la realitat estudiada, des de la qual s'infereix una tendència general dominant. Ningú no pot dubtar de la conveniència i, més encara, de com són d'imprescindibles aquestes anàlisis, atès que solament des d'elles podem situar els grans processos de la història agrària contemporània. Ara bé, això no és obstacle per reconèixer que el nostre coneixement de la realitat no és pas més exacte pel fet de tenir més dades a l'abast; en tot cas, podem fer-lo més complet, però sempre amb les limitacions pròpies de la perspectiva que hem escollit.

1. Aquests aspectes ja els hem tractat anteriorment, tant des del punt de vista de l'exemple concret com des d'una perspectiva metodològica àmplia. Vegeu els treballs d'Anaclel Pons i Justo Serna (1992 b i 1994).

Situem-nos en un cas hipotètic, que no per això és inhabitual: el d'aquell professional de la disciplina interessat a analitzar quins han estat els canvis de la propietat entre, per exemple, 1830 i 1900 i que, per fer-ho, empra dues fonts estadístiques datades en els esmentats anys. Quin n'és el resultat obtingut? No hi ha dubte que ens n'oferirà una evolució incontestable en el seu conjunt. Alhora, però, haurà de reconèixer la impossibilitat de captar la multitud de transformacions qualitatives que hi han tingut lloc. Això és perquè no pot observar —la font limita la mirada— la mobilitat pregona de la propietat; solament en reconstrueix la façana, de manera que ens trasllada una visió tan necessària com epidèrmica. Ningú no podrà dubtar, doncs, que les modificacions parcel·làries advertides siguen reals, però tots han de ser conscients que cap d'ambdós moments comparats no esgota els canvis succeïts. De fet, dir que una finca té els mateixos contorns el 1830 i el 1900 i que continua sent d'un únic propietari és dir solament això, que no és poc, però potser siga insuficient. Com veurem més endavant, ningú no ens assegura —la font no sempre pot fer-ho— que entre una data i altra la propietat no haja canviat de fisonomia en diverses ocasions, és a dir, potser s'haja dividit i recompost, de manera que aquesta modificació haja suposat, per exemple, importants transformacions en el conreu. Si és així, el poc que ens diu aquell historiador és una veritat confusa.

Aquestes són algunes de les formes que s'empren més sovint a l'hora d'abordar objectes d'investigació com els esmentats, però no són les úniques. Ans al contrari, podem optar per variar l'escala d'observació i centrar la nostra mirada en el cas concret, en la profunditat dels canvis que ha viscut aquell burgès o aquella propietat. Malgrat tot, adoptar aquesta perspectiva sembla tant una qüestió de fortuna com de pressupòsits metodològics: la fortuna de trobar una font susceptible de ser tractada des d'un punt de vista microanalític, de trobar un exemple que condense un procés més complex o una dinàmica més intricada. Així, és sovint la investigació mateixa la que determina quin tipus de lent cal privilegiar, la qual, d'alguna manera, construeix l'objecte de coneixement. Siga com siga, cap de les escales possibles no és més real, fins i tot encara que ens proporcionen resultats oposats. És a dir, la validesa explicativa de cadascuna d'elles es demostra en la pràctica i totes milloren el nostre coneixement de la realitat que pretenem investigar: cap no té un privilegi particular i, al capdavant, el nostre coneixement sempre serà parcial, sobretot si rebutja d'entrada propostes diferents. Per tant, potser allò que hem d'assumir és que el que és significatiu a l'hora d'analitzar dues fonts estadístiques allunyades en el temps no ho és, o almenys no ho és d'igual manera, per estudiar l'evolució d'una explotació agrícola, perquè en canviar la dimensió de l'objecte també es modifica la forma d'observar-lo. D'altra banda, no es tracta tampoc d'oposar distintes formes explicatives d'un mateix objecte, que serien parcials o totals segons quina fóra la

perspectiva adoptada, perquè sempre es pretén donar una explicació total siga quina siga la dimensió considerada.²

Aquestes línies no avancen, però, el contingut de l'article. La pretensió no és oferir un recorregut metodològic sobre un determinat objecte de coneixement (la propietat agrària d'un burgès), sinó mostrar-lo, portar a la pràctica la hipòtesi de partida. Així, es presenta un cas concret, el de la principal possessió immoble (la colònia Villa Maria) d'un destacat comerciant valencià d'origen català (Josep Jaumandreu i Sitges). El que s'analitza, doncs, és la formació i l'evolució d'aquella explotació des del 1840 fins a les darreries del segle, incidint especialment en el període en què és propietat de l'esmentat Jaumandreu, ja que ell en va ser l'últim dels possessors que coneixem i qui, comptat i debatut, va configurar l'explotació amb els perfils de què partim.

2. La fragmentació de la propietat rústica és una de les característiques predominants de l'acomodament del capitalisme al País Valencià. Es tracta d'un fet que han posat en relleu els principals analistes contemporanis i que s'emmarca dins la lògica que s'estableix entre el capitalisme i el sistema de la petita propietat. Tot i això, no estem davant una opció estàtica al llarg dels darrers dos segles. És ben cert que apareix com a dominant en l'actualitat, però no ho és menys que aquesta tendència solament triomfa des del canvi de segle. El que s'ha esdevingut és que entre el pes d'aquest present minifundista i l'influx de l'emfiteusi dominant a l'Antic Règim s'ha tendit de vegades —i això vol dir que aquest no és un plantejament general a tota la historiografia valenciana— a dibuixar una evolució que connectaria ambdues realitats, de manera que cadascuna assoliria sentit en relació a l'altra, i que permetria explicar de forma estable el pas de l'Antic Règim a la societat burgesa.

Tanmateix, els estudis més recents han fet evident la profunditat assolida pel canvi social que representa la revolució liberal. Aquesta presidiria un notable procés de desposseïció i diferenciació socials que culminaria una evolució anterior, però que alhora la nodriria d'un nou sentit dins un context totalment distint. Així, el resultat en va ser que des del 1840 i fins a la darrerria del segle «se asistió a un fenómeno de concentración de la propiedad, disminución del peso relativo de los pequeños propietarios en el conjunto de la superficie cultivada y reducción del tamaño medio de sus explotaciones» (MILLÁN *et al*, 1992, 329). Tot i això, es tracta d'un tarannà que podem aplicar sobretot al regadiu, perquè és difícil fer precisions per al secà, i que sembla compatible amb l'augment del nombre de propietaris.³ A

2. El lector interessat en aquestes qüestions podrà trobar-ne un desenvolupament sistemàtic en, per exemple, l'article de Bernard Lepetit (1993); d'altra banda, sobre la qüestió de la microanàlisi a la història, vegeu Pons i Serna (1993).

3. En un article recent Jesús Millán (1995) assenyalava que a determinades zones, com ara Oriola

més, aquesta tendència estaria relacionada amb els nous factors que són consubstancials a la implantació del capitalisme en l'agricultura, i sobretot amb la penetració massiva del capitalisme urbà. Això obeeix a diverses raons: des de les oportunitats que ofereixen les diferents mesures que acompanyen la revolució burgesa, fins a l'alt valor simbòlic de la propietat, la seua rendibilitat o les expectatives creades per la comercialització de determinats productes cap als mercats europeus, entre d'altres que ja hem analitzat en un altre lloc (PONS i SERNA, 1992 a, 333-362).

De tota manera, aquesta constatació estructural s'acompleix singularment de distintes formes, entre les quals el model més estès ens informa sobre la compatibilitat de la gran propietat i la petita explotació, atès que aquesta darrera, mitjançant l'arrendament, hauria suposat la forma òptima de penetració del capitalisme (GARRABOU, 1985). Aquest tarannà dominant, però, ha de ser caracteritzat encara més, perquè hom pot aplicar-lo de forma majoritària per a unes zones concretes (les regades) i per als conreus no arbustius, cosa que exclou, encara que no del tot ni a tot arreu, el que dominarà al segle XX: el taronger.⁴ En altres casos, especialment on predomina el secà, l'arrendament de la terra no sovinteja i s'empra selectivament (per rompre un terreny o canviar-ne el conreu, per exemple), de forma que, com en el cas que ens ocupa, sembla més general la gestió directa. Fins i tot en alguns manuals de l'època aquesta gestió es recomana als propietaris per tal d'evitar els abusos dels arrendataris, com és el cas dels consells que el comerciant Peregrí Caruana dóna respecte del conreu del garrofer: «otro de los inconvenientes que tienen los algarrobos es que no conviene arrendarlos, porque el arrendatario tiene un interés en sacar provecho de ellos, aunque sea en perjuicio de su conservación; además de que los cuida y labra poco, cuando los poda procura sacar mucha leña que le valga, por más que los árboles se arruinen.» (CARUANA, 1841, 16-17). Aquesta afirmació palesa, doncs, dues qüestions. D'una banda, exposa una de les raons en favor de la gestió directa quan es tracta de conreus arbustius, tot i que altres, com el fet de no necessitar una utilització intensiva de treball, podien ser més determinants. De l'altra, reflecteix que el model òptim era l'arrendament, el qual tenia tot un seguit d'avantatges (PONS, 1990).

o Gandia, la desposseïció fou compatible amb l'augment del nombre de propietaris, fins i tot per damunt del creixement demogràfic. Un procés semblant és el descrit per Antoni Segura per a les comarques barcelonines (1993).

4. Hom pot posar diversos exemples de les recomanacions que es feien aleshores sobre la gestió directa dels tarongerars. Així, per exemple, els hereus d'un destacat burgès valencià (Antoni de la Cuadra) decideixen a la seua mort el següent: «para evitar complicaciones en esta división se acordó por los contadores, y fue aceptado por los interesados, el arrendar dichas fincas (arrossars i conreus d'horta), dejando sólo en cultivo por cuenta de la testamentaria las tierras plantadas de naranjos, por convenir así según la opinión de personas inteligentes.» Arxiu del Regne de València (ARV), Protocolos, núm. 11.591, 10/6/1874.

Tot aquest quadre podem fer-lo servir a grans trets per a l'exemple que emprem de referent: una gran propietat, inicialment de secà, plantada després de tarongers, gestionada directament pel seu propietari, etc. Això, però, no és tot, perquè hi ha uns altres elements que atorguen a aquesta explotació un interès particular. Com podrem analitzar més detalladament a les planes successives, l'origen d'aquesta gran propietat roman al marge dels mecanismes més cridaners de concentració parcel·lària del segle XIX. No són els processos desamortitzadors ni els desvinculadors els determinants en aquest cas, ja que les diverses adquisicions tenen una lògica diferent. D'altra banda, l'explotació és particularment significativa per diverses raons: se situa en una comarca valenciana —L'Horta— on la pressió demogràfica i el preu de la terra feien difícil la concentració de finques rústiques, encara que el fet de tractar-se inicialment d'un secà ho facilitava; el conreu experimenta transformacions molt significatives; les diverses transmissions que permeten la concentració parcel·lària estan encapçalades per sectors socials distints: nobles, propietaris i comerciants, cosa que permet mostrar la seua distinta actitud en la conservació, la millora o l'ampliació del patrimoni.

Al capdavant, hi ha encara un element afegit que contribueix a donar relleu a l'exemple. Com ja s'ha analitzat en un altre lloc, disposem d'un ampli estudi climatològic, agrològic, productiu i comptable sobre la possessió de Jaumandreu (PONS, 1993). Això fa que l'interès se centre ara en la formació de la propietat i el punt de partida és la manera com va quedar constituïda a la darrereria del segle. Així, sobre aquesta imatge estàtica de l'explotació ja consolidada es dibuixen les empremtes de la seua formació: compres, permutes, rompudes, canvis de conreu, inversions en maquinària, etc.

Totes aquestes modificacions han estat rastrejades a través dels protocols noterials, la consulta dels quals, tot i ser molt feixuga —o potser per això mateix—, proporciona un cabal informatiu ric i inesgotable. Qualsevol investigador familiaritzat amb aquesta font ho sap i és conscient de la necessitat d'acudir-hi. En el nostre cas, ha estat la forma de reconstruir una part important de la cronologia de l'explotació, cosa que, a la vegada, ens ha permès de veure altres qüestions que caldrà destacar d'antuvi. Abans de res, hom podria dir que el que caracteritza la dinàmica de la propietat és sovint la seua *elasticitat*. Les parcel·les, que són un bé *immoble*, s'agreguen i s'esqueixen contínuament, i donen lloc a configuracions distintes al llarg del temps. Com es veurà, és ben curiós constatar que les dues heretats que constitueixen la propietat tractada es formen de manera separada sobre la base de dues possessions d'extensió considerable. Ambdues, però, tendeixen a fragmentar-se per l'efecte de la llei i les imposicions familiars: dues herències en què intervenen distints successors. Alhora, sengles heretats es reconstrueixen parcialment o totalment mitjançant compres posteriors per tal d'acabar conformant a la fi una sola possessió. Comptat i debatut, aquesta evolució particularitzada ens mostra diverses vies de consolidació de

l'estructura agrària, i ens les presenta de forma oposada i complementària alhora. Assistim, doncs, tant a l'envers com al revers de la moneda, tot i que ara és solament una de les cares la que ens mostra la seua imatge. D'ací la seua elasticitat, el seu dinamisme, tot i sabent que solament coneixem una petita part de la pròpia història.

3. La història d'aquesta propietat pot, doncs, encetar-se des del final que coneixem, i això té lloc a la darrereria del 1897, més concretament pel desembre. És aleshores que el banquer d'Alcoi Rigobert Albors decideix executar els deutes que Josep Jaumandreu tenia amb la seua casa. Com sol passar en aquestes ocasions, Jaumandreu havia rebut a crèdit importants quantitats i havia ofert com a garantia hipotecària dues extenses heretats que sumaven més de 100 hectàrees: la coneguda com de Mauro i la del Pla, situades ambdues entre les poblacions de Rocafort i Godella, a la comarca de l'Horta, les quals formaven una possessió conjunta coneguda amb el nom de «Villa María», qualificatiu que potser provenia del nom de l'esposa de Jaumandreu. Arribats en aquest punt, Albors rebia la propietat efectiva de les finques en compensació dels descoberts i decidia tot seguit contractar un tècnic (un enginyer agrònom) perquè realitzara un estudi detallat d'allò que ara regentava.

Com s'ha assenyalat, però, la propietat que ara adquiria Albors no havia tingut sempre la mateixa fesomia. En realitat, es tractava de dues explotacions separades i cadascuna s'havia consolidat de forma distinta, tot i que paral·lela: l'heretat del Pla i el mas de Mauro. La primera, que devia el seu nom a un accident geogràfic —era situada a la partida del Pla de l'Aljup—, havia estat en realitat la joia de les possessions del Jaumandreu, a la qual havia dedicat molt de temps i quantiosos recursos fins convertir-la en allò que era aleshores. La seua consciència del fet era tan clara que va voler deixar-ne constància en el conveni signat amb Albors: «hoy día constituye la parte principal de la denominada Villa María, que él mismo ha forjado.» Al marge d'aquesta qüestió, l'origen més pròxim de la propietat és una finca que pertanyia a l'advocat Frederic Tío Genovés, qui fins al 1839 posseïa 24 hectàrees de secà a Godella plantades d'oliveres i garrofers, a més d'una caseta amb un aljup. Aquest estava emparentat amb una de les dinasties comercials més destacades de la capital valenciana: els Caruana, família d'origen maltès vinculada a altres d'igualment dedicades al comerç. Es tractava, en conjunt, d'un ampli grup de parentiu que incloïa comerciants ja enriquits durant l'Antic Règim i d'altres de nous —no menys importants— que aconseguirien la seua expansió coincidint amb les diverses conjuntures expansives del XIX i que compatibilitzarien el comerç, les finances i la propietat immoble. Tots ells practicaven una política homogàmica que, d'una manera o una altra, lligaria cognoms com els de Caruana, Berard, Salvà, Manlleu, Cuñat, Villarroja, Tío i Aguirre Matiol, els quals, com hem tractat en un altre lloc, integraren l'elit dominant de la ciutat de València durant bona part del segle XIX (PONS i SERNA, 1992 a, 199-215).

L'any 1839 Frederic Tío va decidir vendre's per poc més de deu mil rals aquella finca a un propietari local (Vicent Rodrigo), el qual, en morir l'any 1860, la va repartir equitativament entre els seus set descendents. Allò que, en principi, semblava la dissolució per via d'herència de l'explotació va ser pal·liat per la intervenció de Pere Vich, baró de Llaurí, quan el 1863 va comprar la part de tres dels fills de Rodrigo. Quatre anys després, Pere Villarroya Marco, un comerciant emparentat amb la família dels Tío, comença a reunir de nou la finca en anar comprant totes les parcel·les dels anteriors posseïdors. És arran d'aquestes adquisicions que l'heretat pren de nou la vella configuració, de manera que uns anys després, el 1868, la propietat ocupa els mateixos contorns amb una extensió de 23,5 hectàrees. Tot i això, però, des del 1839 i durant el període en què els Rodrigo l'han posseïda, han canviat algunes coses, la més important de les quals ha estat la modificació del conreu.

Així, allò que el 1839 eren oliveres i garrofers i havia costat deu mil rals, contenia el 1868, quan Villarroya completa l'adquisició, més de seixanta mil ceps i havia representat per al nou comprador una despesa de 70 mil rals. Malgrat tot, i com reconeixia un dels venedors, «la finca está plantada de viña algunos años hace» i «muy pronto había de ser sustituida por nuevas vides».⁵ Aquest esforç dels Rodrigo, però, era recompensat simbòlicament, ja que encara el 1870, tot i que per darrera vegada, la finca és anomenada amb el qualificatiu d'Heretat del Pla o de Rodrigo. Aquell mateix any seria venuda a l'esmentat Josep Jaumandreu per 102.000 rals, un preu no gaire distint del que Villarroya havia pagat si tenim en compte el preu dels edificis que aquest darrer va incorporar a l'explotació (una casa de llaurança i habitació, un pou, un cobert, dos premses de vi, un celler, un graner i un corral). Des d'aleshores, Jaumandreu continuaria eixamplant l'heretat, de manera que entre el 1870 i el 1881 afegiria unes altres 4,5 hectàrees que hi eren contigües, algunes plantades de vinya i d'altres ermes, per un preu total de 52.208 rals. En principi, i al marge de la quantitat d'adquisicions que uns i altres van aportant a la finca, s'observa, a més, com el valor de la terra sofreix en aquestes dates alteracions sensibles coincidint amb la conjuntura agrària del darrer terç del segle.

Ara bé, allò que cal destacar ací no és solament la recomposició parcel·l·lària de

5. En realitat, el que fa el venedor és exposar les raons de la venda, no per tal de convèncer el comprador, sinó perquè, per raons que no fan al cas, necessitava l'autorització que permetera la venda de la finca en pública subhasta amb taxació prèvia. D'una banda, exposava que com que no vivia a Godella «no podía vigilarla y tenerla en buen cuidado de cultivo, que había de ser difícil y dispendioso e imposible en algún modo, si no es que la daba en arriendo, lo cual no era conveniente». D'una altra, insistia en el fet que «la finca está plantada de viña algunos años hace, siendo por lo tanto poco fructifera y muy pronto había de ser sustituida por nuevas vides, que ocasionarían en su plantación crecidos gastos». Com es pot veure, fa referència a aspectes d'interès (el cost de les transformacions i la forma de gestió) que caldrà reprendre més endavant. Vegeu ARV, Protocols, M. Tasso, 12/3/1868.

l'heretat i l'eixamplament que en fa Jaumandreu, sinó també les importants transformacions que ell hi engega. Hem de parar esment en el fet que, malgrat que la seua dedicació comercial se centrava preferentment en els derivats de la vinya, va optar per introduir-hi el regadiu i ho va fer en favor d'un dels conreus més atractius: el taronger. I això, tot i que la finca estava situada en una zona sense cap tradició citrícola i, en conseqüència, mancada de mà d'obra coneixedora de la cura que aquests arbres necessitaven. Així doncs, va adquirir dues màquines de vapor de sis cavalls cadascuna i quatre bombes per tal de fer possible el reg i, des del 1876, va iniciar-ne la plantació fins aconseguir que els cítrics ocuparen més de 24 hectàrees. Com hom pot deduir de tot plegat, la inversió degué ser molt elevada, perquè a les despeses en maquinària calia afegir-hi les derivades de les obres d'infraestructura (anivellament del terreny, reguerons, basses, etc.), les referents a la plantació (no solament el cost de la mà d'obra, sinó el temps que cal deixar transcórrer fins que el taronger creix i fructifica) i altres de diversa mena (des del carbó, fins als fertilitzants o la contractació de treballadors especialitzats per a determinades feines). Com a contrapartida, Jaumandreu va poder accedir als beneficis derivats de la llei de colònies agrícoles, de manera que entre el 1880 i el 1900 la finca va ser considerada de secà a efectes fiscals.⁶

D'altra banda, el Mas de Mauro no tenia per a Jaumandreu les mateixes connotacions: l'havia heretat en una data tardana i el seu conreu, encara de secà, no era comparable al dels tarongers que hi havia plantats a l'heretat del Pla. Fins i tot el nom semblava denunciar-ne el forjador. Mauro era el nom del pare dels germans Jordi i Josep Comín Rico, autèntics impulsors de la finca alguns anys enrere. En realitat, bona part de la possessió havia estat a mans de dos propietaris de la zona, veïns de les localitats de Carpesa i d'Aldaia, els quals, a la seua mort, la van repartir entre els seus nombrosos descendents. Tot i això, des del 1851 i fins al 1866 els germans Comín —socis d'una important companyia dedicada al comerç de la fusta (PONS i SERNA, 1992 a, 281-282)— van realitzar 13 adquisicions fins aconseguir reunir un total de 46,5 hectàrees de secà (garrofers i vinya) al terme municipal de Godella, reconstruint així allò que la mort dels anteriors posseïdors havia esqueixat. La semblança que aquesta evolució té amb la que hem descrit per a l'anterior heretat és encara més evident si parem esment en les millores introduïdes pels Comín. Els dos germans, com adés hem vist que ho havia fet Villarroja, van construir un gran edifici de més de mil metres quadrats de superfície que incloïa tot tipus de dependències (planta baixa, pis alt per a graner, un cup per al vi, una almàssera, magatzems, cavallerissa, pallissa, garrofera i corral), un altre edifici de planta baixa

6. Una anàlisi més acurada d'aquests aspectes i, en general, de tot el que fa referència a l'estudi agrològic i comptable d'aquesta explotació, el podeu trobar al meu treball de 1993, en el qual hi ha també les referències als protocols on es troba la informació primària sobre la propietat i la seua evolució.

per elaborar-hi aiguardent i un pou per al reg. Tot això es mantindrà intacte fins al moment en què la finca passa a mans de Rigobert Albors.

Els darrers anys de la dècada dels seixanta no foren, però, una època d'esplendor per al comerç i els germans Comín també es ressentiren de la situació. Així, a la darrerria del 1867 arribaven a un acord amb els seus creditors pel qual reconeixien uns deutes propers al milió de rals i s'obligaven a satisfer-los en el termini d'un any i amb un interès del 6%; a canvi d'això havien d'hipotecar totes les seues propietats. Els problemes de la companyia raïen sobretot en la manca de liquidesa i així ho palesaven ambdós germans: «no siendo posible a los Señores Comín, por falta de fondos, satisfacer desde luego las expresadas deudas».⁷ Per això, la solució va ser realitzar les existències comercials —la fusta—, amb la qual cosa aconseguiren tapar una part del descobert. Tot i això, el gruix del deute va haver de ser eliminat amb la venda de les dues possessions més importants: l'esplèndida residència que tenien a la ciutat de València, que ells mateixos havien alçat amb una inversió superior als 500.000 rals, i l'esmentada heretat de Mauro. Aquestes alienacions foren realitzades abans de l'acord amb els creditors, tot i que aquests ja havien nomenat una comissió (un membre de la qual era casualment Jaumandreu) que els representava davant el notari on es protocol·litzava la venda. Pel que ara ens interessa, el comprador de l'heretat fou un ric propietari de la capital, Gerard d'Ygual Folch —un personatge no gaire conegut, que sembla que provenia de Santander i tenia propietats a Mèxic—, amb qui acordaren diversos tipus d'operacions que seria feixuc de relatar. Dit de forma resumida, aquest compra la finca el 1867, primer (per l'abril) a carta de gràcia i amb els Comín com a arrendataris, després (al maig) com a venda real i efectiva, però mantenint l'arrendament i reservant-se els Comín diversos drets, i finalment (al juny) lliure de tota càrrega o obligació i sense l'esmentat arrendament. El preu final assolí els 248 mil rals, quantitat considerable si tenim en compte que, més o menys, doblava la despesa dels Comín per les seues adquisicions i que ens indica l'esforç inversor que els dos germans feren per tal de transformar la possessió. De fet, la terra només es valorava en 130.000 rals, una xifra no gaire allunyada del que havien desemborsat els Comín, mentre que la casa era taxada en altres 40.000 i els estris, en 30.000; finalment, a això calia afegir els 48.000 rals restants, amb els què s'avaluava la renúncia dels Comín als drets que s'havien reservat: ara perdien la preferència de recompra, el dret a percebre una part de l'excés en cas de venda a un tercer, la part de l'arrendament avançat i la collita.

7. Així ho indiquen els Comín en el conveni que acorden amb els seus creditors, vegeu ARV, Protocols, núm. 11.583, 4/9/1867. Abans d'aquesta data, però, ja havien començat a vendre part dels seus immobles: a Gerard d'Ygual, la propietat de Godella; a Rafael Liern, un altre propietari de la capital, un edifici que havia estat convent i que posseïen a Vila-real; a la societat Heymans, radicada a Londres i un dels seus creditors més importants, una de les cases que tenien a València. Vegeu les diverses escriptures que apareixen a ARV, Protocols, núm. 9.825, 1867.

El nou propietari engegaria diverses agregacions parcel·làries, encara que no seria fins al 1872 que donaria l'impuls definitiu a la consolidació territorial de la finca. Això s'aconseguiria mitjançant la compra de 49 hectàrees en el mateix lloc, plantades una petita part de garrofers i la resta de terra erma, pertanyents als hereus del baró de Santa Bàrbara, antic senyor territorial de la població, els quals n'alienaren el domini directe per 11.000 rals. En aquesta ocasió, l'escàs preu no obeeix al tipus de venda, sinó al conreu, perquè gairebé la totalitat del terreny era muntanya inculta, i així romandria fins a la fi del segle. De tota manera, l'acumulació continuaria fins al 1875, tot arribant a reunir, després de diverses compres i permutes, 103,8 hectàrees.

Els canvis no acabaren en aquest punt. L'any 1876, l'esmentat Ygual va vendre tota la propietat a Manuel Comas Andreu, un altre comerciant d'origen català instal·lat a la ciutat de València, per un total de 200.000 rals (150.000 per les terres i la resta pels edificis) que havia de pagar en cinc terminis anuals i amb un interès del 5%. En aquest cas, la quantitat que s'abona és sensiblement inferior a la invertida per Gerard d'Ygual en els anys anteriors, el qual, a més de les tretze finques comprades als Comín i les set adquirides a la baronessa de Santa Bàrbara, va esmerçar al voltant de 34.000 rals per unes altres vuit. Tot i admetent que Ygual va fer algunes permutes que el beneficiaren econòmicament, això no fa que la diferència de preu entre les compres i la venda s'altere gaire. A més, la font no ens proporciona cap element explicatiu (Ygual no sembla ser creditor dels Comín, circumstància que haguera explicat algunes coses), de manera que, mentre no hi trobem un altre factor, només podem fer referència als anys transcorreguts entre les unes i l'altra. En aquest sentit, hem de tenir present que la crisi comercial i financera de mitjan anys seixanta fa augmentar força el preu de la terra, atès que n'hi intensifica el valor refugi, cosa que permetria explicar parcialment la quantitat que Ygual paga per les terres dels Comín, la qual, com s'ha vist, constitueix el nucli de la seua inversió total.

Siga com siga, el nou comprador era, a més, soci minoritari en la companyia comercial catalana radicada a València des del 1862 amb la raó social de «Jaumandreu, Montserrat i Cia», dedicada al comerç del vi, els cereals, els productes colonials i la banca. Una societat que havia estat constituïda amb un capital d'un milió de rals, dels quals 200.000 corresponien a Manuel Comas, mentre la resta es dividia a parts iguals entre Josep Jaumandreu i Antoni Montserrat. El que compartien, però, no era solament la dedicació comercial, sinó que a més eren coresidents: tots tres havien arribat a València cap al 1860, quan tenien poc més de vint anys, procedents de diverses poblacions catalanes, i vivien des d'aleshores a la mateixa casa —se suposa que sense caure en l'estretor, ja que només Jaumandreu era casat—, que causalment era al mateix carrer on habitaven els Comín.⁸

8. Tots tres havien arribat a València a la darrera de la dècada dels cinquanta, tot i que procedents de diverses localitats: Jaumandreu era natural de Sant Cugat; Comas, de Figueres, i Montser-

Així les coses, no ens ha d'estranyar gens que Manuel Comas, que mai no es casaria i que restaria sense successors forçosos, testara l'any 1877 en favor de Jaumandreu. Tampoc no ho seria suposar que Comas va poder accedir a la compra a través de la relació que mantenia amb el seu soci: el mas de Mauro enfrontava amb l'heretat del Pla, ja en possessió de Jaumandreu; d'altra banda, aquest darrer devia conèixer-lo bé, ja que, com es recordarà, havia format part de la comissió creditora dels Comín que va fiscalitzar la transferència entre aquests i Gerard d'Ygual. Si a tot això afegim l'escàs temps transcorregut entre la compra (1876) i el testament (1877) de Manuel Comas, haurem de concloure que no solament hem bastit una hipòtesi plausible, sinó que es pot suposar una intervenció més directa de Jaumandreu. I així va ser, tal com es dedueix del testament i de la divisió de béns de Comas. Aquest, malgrat que l'any 1877 només tenia 41 anys, va decidir testar en favor del seu amic i nomenar marmessors els qui aleshores eren els seus socis a la «Jaumandreu i Cia»: els esmentats i Benvingut Jaumandreu, que era, segons que sembla, nebot de qui donava nom a la societat. La raó de tot això es troba, però, en la manifestació de la seua herència. Més enllà de la participació que tenia en la companyia, els seus béns es reduïen a l'esmentada heretat; però, com Jaumandreu va deixar escrit en aquell moment, «si bien el título de adquisición consta a nombre de Don Manuel Comas y Andreu, se hizo la compra de la misma con dinero del Señor Jaumandreu, pero no habiendo documento que lo acredite, el compareciente, con objeto de satisfacer los derechos correspondientes a la Hacienda y de que se inscriba a su nombre en el Registro de la propiedad» ho fa constar com a hereu i marmessor de Manuel Comas.⁹ Siga quina siga la veritat que s'amaga darrere d'aquesta afirmació, el ben cert és que, fins a la seua mort el 1886, Comas fou el vertader propietari de la finca, tot i que amb Jaumandreu ho compartirà gairebé tot: es dedicaven als mateixos negocis, vivien junts i, d'una o altra forma, tenien una finca en comú a Godella.

L'herència rebuda no va evitar, però, que ben aviat Jaumandreu començara a tenir els primers entrebancs seriosos en la seua activitat comercial, la qual, com s'ha

rat de Valls. Ells, com s'ha dit, compartien una casa llogada per la qual, l'any 1869, pagaven 10.000 rals i en què, a més, residia l'esposa del primer (Maria Gautier) i una criada. Vegeu Arxiu Municipal de València, Primera A, I-B, 1869 (C-Mercat).

9. L'esmentada manifestació d'herència només indica aquesta possessió, atès que «aún cuando formó parte el D. Manuel Comas de la Sociedad Jaumandreu y Cia. no está liquidada aún, ni puede acotar lo que acaso corresponda al finado, reservándose adicionar la presente con los bienes que en lo sucesivo resulten ser del D. Manuel». Tot i això, desconecem el moment i la quantitat de la liquidació de la citada societat mercantil. Vegeu ARV, Protocols, núm. 14.410, 24/9/1886. Sí que hi ha constància que sovint Comas actuava com a apoderat de Jaumandreu a l'hora de fer una compra: és el cas, per exemple, d'una subhasta de béns de l'Estat el 1883. Vegeu ARV, Propietats Antigues, Llibre 143.

assenyalat, es dedicava fonamentalment a l'exportació dels derivats de la vinya. Tret de la seua pròpia casa de comerç, posada en marxa l'any 1862, havia format amb altres associats la companyia més gran entre les que funcionaven a la capital valenciana: es tracta del Centre de l'Exportació, creada el 1864 (PONS i SERNA, 1992 a, 298). Amb més de 50 accionistes, la societat declarava un capital de deu milions de rals —i el soci més important n'era Jaumandreu i Cia amb 1.620.000 rals— i exposava com a objecte dedicar-se a «la bonificación y exportación de vinos, al negocio de aguardientes, al comercio de comisión para la exportación de frutos del país y consignación de buques». En efecte, l'autèntica vocació era l'exportació i per això incorporava una bona mostra dels principals propietaris i comerciants de les comarques centrals valencianes: el marquès de Casa-Ramos, el marquès de Cáceres, el baró de Casanova o cognoms tan coneguts com ara Miranda, Morand, Polo, Oliag i molts d'altres. De tota manera, la gestió recauria en la societat de Jaumandreu, i ell mateix n'era designat director gerent, mentre Montserrat i Comas serien els seus ajudants; a canvi, cadascú rebria un sou de 200.000 rals, a més d'una substancial participació del 20% dels beneficis, tot i que aquesta clàusula estava condicionada a poder repartir un 10% com a guany de capital als socis.¹⁰

De tota manera, cal entendre alhora la constitució d'aquesta societat com la resposta a problemes que ja començaven a ser vells i sentits dins l'economia valenciana. Al capdavant, es tractava d'engegar una casa de comerç que poguera finançar l'activitat exportadora, ja que el negoci bancari s'havia centrat en la inversió en grans obres públiques. De fet, davant d'aquesta situació, Jaumandreu i alguns altres dels socis més representatius del Centre de l'Exportació havien fundat aquell mateix any 1864 un banc, la Caixa Mercantil de València. Això vol dir que ambdues iniciatives responien, des de diferents vessants, als interessos dels propietaris: la primera, amb els deu milions de capital, havia de contribuir a facilitar la comercialització; la segona, que era accionista de l'anterior amb 800.000 rals, havia estat projectada amb la intenció de «facilitar al propietario, bajo la única garantía de sus fincas, las cantidades en metálico que necesite para sus atenciones o para la mejora de aquéllas, permitiéndole la devolución gradual y a plazos largos del capital recibido en préstamo» (citat a RÓDENAS, 1978, 194-195). Sembla, però, que l'èxit no va acompanyar cap de les dues iniciatives, cosa que en bona mesura es deu al fet de posar-se en funcionament tot just quan apareixien els primers símptomes de la crisi financera de mitjan dècada. Això explica la poca vida del banc, l'actiu del qual mai

10. Aquesta societat incloïa entre els seus accionistes uns pocs comerciants catalans que, de ben segur, pertanyien a la xarxa de relacions de Jaumandreu i Cia, perquè aquest assenyala que aporta els seus corresponsals. És el cas de Rafael Morató, Víctor Malgà i els germans Plandolid, tots tenien casa a Barcelona, o de Sever i Benvingut Jaumandreu, ambdós de Sant Cugat. ARV, Protocols, núm. 8.481, 1/7/1864.

no va ultrapassar els 30 milions, i la descapitalització de la mateixa Jaumandreu i Cia, la qual és refundada el 1874 amb un capital de 400.000 rals que havia de ser repartit entre els quatre socis.

La conjuntura econòmica que va conèixer la viticultura en aquests anys degué permetre que l'activitat comercial de la companyia reeixira novament. No en va, Jaumandreu reprèn durant els anys 80 les seues velles aspiracions i participa en la formació del Banc Regional Valencià i, a través d'aquest, en la companyia del ferrocarril de Conca a València. Ara bé, com tothom sap, aquest cicle va tancant-se i les dificultats tornen a brollar, especialment a causa de les restriccions a la importació que imposa el mercat francès tan bon punt va finalitzar l'any 1892 el tractat comercial entre ambdós estats. Aquest fet hagué d'afectar Jaumandreu, atès que el mercat veí sembla haver estat fonamental en la seua activitat exportadora. Siga coincidència o evidència, el ben cert és que el 1893 conclou un conveni amb Rigobert Albors, el ja esmentat banquer d'Alcoi, mitjançant el qual la casa Jaumandreu és facultada per endossar-li per a la seua negociació lletres de canvi amb venciment no superior a tres mesos i amb un límit màxim de 200.000 francs. Cal assenyalar, a més, com indica l'escriptura notarial, que la casa mercantil d'Albors «hará gratis este servicio como favor especial a la amistad que de antiguo le une con el Señor Jaumandreu». Desconeixem en què es fonamentava aquesta vella relació —en bona mesura perquè tampoc no sabem el patrimoni i part de les activitats de Jaumandreu—, però aquesta i el fet que alguns dels seus immobles es localitzaren en aquella zona pot explicar-nos convenientment que acudira a un financer d'una ciutat bastant allunyada de la capital valenciana. Més enllà de les raons d'aquesta elecció, les lletres van anar negociant-se en la forma indicada. Com a conseqüència d'això, i davant la manca de fons, començaren a ser protestades i els deutes s'elevaren a gairebé el milió de rals.

Així les coses, després de successives negociacions, van establir un nou acord el 1895, pel qual Jaumandreu reconeixia el dèficit anterior i un altre de 640.000 rals, mentre que l'esmentat banquer accedia a renovar les lletres i pagarés que constituïen l'expressat deute per un termini mínim de sis anys i al 6% anual. A canvi, aquell s'obligava a hipotecar la propietat que posseïa a Godella. Malgrat tot, els entrebancs financers van anar augmentant, de manera que no solament va créixer el deute amb Albors sinó que Jaumandreu no va poder afrontar un altre préstec de 500.000 rals que l'any 1886 li havia atorgat el Banc Hipotecari. Les condicions de l'operació —que caldria considerar excepcionals ja que era una via de finançament a l'abast de molt pocs— havien estat avantatjoses, perquè tenia trenta anys per tornar-lo, amb interessos semestrals de 18.610 rals, cosa que havia permès que els venciments anaren saldant-se regularment fins al 1897, any en què ja no va ser així. Davant aquesta situació, Jaumandreu va procedir a signar un acord final amb Albors en què aquell reconeix un deute total de 1.433.220 rals, i aquest es responsabilitza del crèdit que

hi havia a favor del Banc Hipotecari. Com a contrapartida, a Albors se li adjudicarien totes les finques necessàries per tal de tancar el descobert i això incloïa, a més de les dues heretats esmentades, unes altres propietats que Jaumandreu posseïa a la comarca del Comtat (a Muro i Cocentaina, molt prop d'Alcoi).

Comptat i debatut, el procés de les transferències de propietat resta tancat dins el període que coneixem. Un procés que, com s'ha vist, quadra amb l'evolució de l'agricultura valenciana al llarg dels darrers dos terços del segle passat: el fenomen de la concentració de la propietat, que en bona mesura cal atribuir a la penetració del capital urbà, preferentment d'origen comercial, i una desposseïció que afecta sobretot els petits propietaris, tot i que una i altra s'arrosseguen des d'abans. Jaumandreu, Comín o Villarroya, com els altres burgesos que han aparegut, són, doncs, els protagonistes d'aquest nou escenari, els qui exemplifiquen la dinàmica general. Tot i això, el procés acaba amb la via menys habitual: la formació d'una gran propietat porta a la gestió directa amb treball assalariat, quan el que es dona més sovint és l'arrendament, la compatibilització entre aquella i la petita explotació. Com hem vist, però, la raó cal cercar-la en el tipus de conreu, el taronger, i en l'època de què parlem, perquè al llarg del segle XX les coses seran molt distintes. Quan els cítrics comencen a ocupar terres més marginals, no ja els secans, que van ser la base de la seua expansió inicial, sinó sobretot les muntanyes, el cost de les rompudes farà poc atractiva la transformació per a la burgesia —la qual té, a més, unes altres alternatives— i la deixarà en mans de sectors socials que podien emprar el seu treball de manera intensiva.¹¹

4. Com avançàvem a l'inici, el cas que s'ha estudiat mostra des de la seua singularitat tot un seguit de qüestions generals que abracen diversos temes. El primer fa referència a la dinàmica de la propietat arran de les transformacions que acompanyen la revolució burgesa. Sobretot hem pogut adonar-nos de la seua mobilitat, la qual, encara que també existia anteriorment, és ara paradigmàtica en la mesura que es generalitza en desaparèixer les traves que l'entrebancaven. Així, l'exemple serveix per il·luminar, més que no pas qualsevol formulació genèrica, el vertader trasbals que significa l'articulació del mercat capitalista. I precisament al seu si és com s'entén, en segon lloc, la mobilització de recursos que es genera. En realitat, vist des d'una perspectiva molt general, es tracta de dues finques que esdevenen una sola a la darrerria del segle. Si fem, però, una altra mirada, canviant ara la lent d'observa-

11. De tota manera, cap al darrer quart del segle XIX sovintegen les propostes per a combinar la petita explotació d'un parcer o arrendatari amb la introducció de nous conreus a canvi, en ocasions, de cedir una part de la finca; i això no solament, com era habitual, per a la vinya (PONS, 1991), sinó fins i tot per al taronger (UTRILLA, 1994). És a dir: la gestió directa que hem vist en el cas de Jaumandreu no era inevitable i menys tractant-se de finques amb una grandària com la que ell posseïa.

ció, constatarem fins a quin punt una sola possessió, una mateixa finca, pot moure una gran quantitat d'inversions, les quals, a més, no provenen simplement de les transferències de propietat —que en són moltes i variades—, sinó dels capitals que cadascun dels nous propietaris hi esmerça per tal de modernitzar l'explotació.

Aquesta darrera qüestió esdevé allisonadora perquè posa en relació altres elements de primer ordre. D'una banda, el caire de la participació de la burgesia comercial en aquest procés. De l'altra, la relació amb els canvis de conreu en el context de l'agricultura valenciana. Com hem analitzat en un altre lloc, la burgesia de la ciutat de València va destinar una part important dels seus estalvis a l'adquisició d'un patrimoni agrari, i ho va fer per diverses raons conegudes. Entre elles, n'hi ha dues que són fonamentals per tal de comprendre el que analitzem ara. El burgès, dedicat primàriament al comerç, compra terres per la rendibilitat que li ofereixen i sol triar les que estan conreades amb els cultius que ell comercialitza. Ara bé, amb aquestes premisses es necessita una gestió dinàmica, emprenedora, que millore les condicions de les propietats per tal d'aconseguir el conreu desitjat i la renda esperada. És per això que la inversió burgesa en la terra, almenys d'aquesta burgesia comercial, no es limita a la despesa que comporta l'adquisició, sinó que va molt més enllà. Individus com el Villarroya, els Comín o el Jaumandreu —a diferència del Ygual, que sembla adoptar un comportament de burges rendista— exemplifiquen quin és el tarannà d'aquest grup social com a propietaris agraris: tots tres han esmerçat més capital per transformar la finca que no pas per comprar-la, de manera que el valor que li han incorporat és el determinant a l'hora de vendre-la.

Aquesta inversió burgesa en terra té un altre tret que cal posar de relleu i que ja hem avançat a l'inici: ens trobem davant exemples d'acumulació patrimonial on la desamortització o la desvinculació no juguen cap paper. És cert que l'alienació de béns decretada per Mendizábal, i més tard la de Madoz, signifiquen una magnífica oportunitat mitjançant la qual determinats burgesos inicien o incrementen els seus patrimonis (els Bertran de Lis o els Trènor són exemples coneguts en el cas valencià). Tot i això, aquest argument, pres com a explicació global del fenomen, és insatisfactori, tant per al País Valencià com per a Catalunya o Mallorca.¹² En aquesta zona l'emfiteusi ha possibilitat, des de molt abans, la creació d'un mercat de la terra i una gran mobilitat en les transaccions de finques i parcel·les, del qual és un bon exemple el cas que estudiem. Així doncs, el problema consisteix a generalitzar partint d'un o de diversos exemples, per molt significatius que siguin, quan la tendència dominant sembla relativitzar el pes d'aquest procés. Una altra cosa s'hauria de dir si ens referí-

12. Sobre aquesta qüestió i, més en concret, sobre l'origen dels patrimonis de la burgesia comercial-financera de la ciutat de València, Justo Serna i jo mateix hi hem dedicat una part del nostre llibre (1992 a, 319-362). De tota manera, una referència obligada sobre el particular és el text d'Antoni Segura sobre Catalunya (1993).

rem a d'altres societats (l'Espanya interior i meridional) amb estructures agràries diferents on, ara sí, la desamortització constitueix un factor capital per a entendre-les.

Una altra qüestió és veure com s'ha materialitzat la gestió, cosa que el cas que hem analitzat presenta de forma paradigmàtica. Tothom sap que l'agricultura valenciana es mou durant bona part del segle XIX sota l'impuls de dos conreus capdavanters: la vinya i el taronger. Així doncs, no és estrany que Villarroya i els Comín es dediquen a plantar ceps i que construesquen la infraestructura necessària per a la seua explotació. Més raons tenia encara Jaumandreu per comprar la propietat al primer, atès que ell reunia alhora la condició de comerciant dedicat al vi. Això no coincidia de la mateixa manera amb els anteriors, els quals, a més de prestigi i seguretat, buscaven traure rendiment de la inversió i per això es decidien per un conreu que tinguera bones expectatives en aquest sentit. Jaumandreu coneixia millor el mercat i les possibilitats de la vinya, a l'igual com sabia quins altres conreus oferien oportunitats de negoci en el futur. Així és com cal entendre que un comerciant de vins decidisca desfer-se de la vinya que posseïa i que, a canvi, s'arrisque amb una inversió elevadíssima per plantar un arbre com el taronger. És això de què parlàvem quan ens referíem a una gestió dinàmica; quan insistíem que aquesta burgesia, entre altres coses, també està preocupada per la rendibilitat de la seua inversió i que no s'atura pel fet que aquesta siga molt gran si aquella també ho pot ser. Això, doncs, seria una prova del que podríem anomenar el «dinamisme de l'oferta», cosa que permetria explicar alguns dels trets característics del capitalisme agrari valencià. Mentre a altres llocs la inversió s'adreça a conreus tradicionals més segurs (el cereal, per exemple) que, d'altra banda, van lligats a la demanda de polítiques proteccionistes, el que hem vist al nostre cas és un model de «racionalitat diferent» que encara cal investigar més a fons.

Dins d'aquest procés, sembla evident que les diverses conjuntures hi juguen un paper decisiu, tant en el sentit d'engegar una inversió com de paralitzar-la. És clar que la vinya té uns períodes d'expansió i uns altres de retraïment i en aqueix context s'entenen algunes de les decisions preses; i el mateix cal dir de la taronja, l'embranchida de la qual és més clara tot just quan Jaumandreu decideix d'optar-hi. De tota manera, cal puntualitzar més. D'una banda, és cert que l'expansió de la segona meitat dels setanta coincideix amb la plantació de tarongers que fa Jaumandreu i amb la compra de Comas del mas de Mauro. D'altra, però, això no ho explica tot: el canvi de conreu que engega el primer assoleix un risc bastant important, no sols per l'esforç inversor sinó per la zona on es realitza: és un lloc on no hi ha plantacions d'aquest arbre i, en conseqüència, tampoc no disposa de mà d'obra especialitzada ni gaudeix d'altres avantatges que zones com, per exemple, La Ribera tenien (tallers de reparació de la maquinària, magatzems d'adobs, infraestructures, etc.). En un altre sentit, l'exemple ens presenta com afecten dos períodes crítics distints a dues cases comercials tan importants com la dels Comín i la de Jaumandreu: el dels

anys seixanta representa la fallida dels primers i un seriós toc d'atenció al segon, tot i que aquest viurà també la seua davallada amb una altra crisi, la de la darrereria del segle. Tot i això, ambdós podran eixir-se'n gràcies als béns immobles hipotecats, i aquesta és una altra de les raons per les quals un burgès els compra: dins un món com el comerç i quan es mou més capital del que es disposa, tenir una garantia per oferir sembla imprescindible.

Tots aquests elements ens mostren, doncs, com els casos singulars il·luminen processos més generals, perquè, tot i tractar-se de decisions o d'entrebanca individuals, unes i altres reflecteixen comportaments o situacions genèriques. De tota manera, la major part dels aspectes tractats podrien estudiar-se sense cap alteració des d'una òptica macroanalítica: les conjuntures crítiques, l'evolució dels conreus, etc. No passa el mateix, com plantejàvem inicialment i hem vist després, amb els canvis qualitius que sofreix la propietat o el caire dels comportaments de la burgesia. En aquest sentit, una de les qüestions més cridaneres de l'exemple estudiat és aquesta evolució parcel·l·lària que ofereix la visió de dues finques que es desfan mostrant-nos la mobilitat de la propietat i es recomponen fins aparentar-ne l'estabilitat. Una evolució, d'altre costat, on sembla haver-hi la presència d'una decidida «vocació empresarial» agrària que evita la disgregació reiteradament apuntada. A l'inrevés, el reflux d'aquesta «vocació» del capital urbà afavorirà el lliure curs cap a la disgregació unes dècades més tard. Si això, però, és simptomàtic dels processos que expliquen la història agrària, no ho és menys la forma com es produeixen, és a dir, la manera com els individus els basteixen. Allò que sembla la trajectòria més o menys atzarosa d'un subjecte és en realitat el fruit d'una complexa xarxa de relacions en la qual es troba immers. Entendre com Jaumandreu arriba a posseir la colònia Villa Maria és comprendre no solament els lligams compartits amb Manuel Comas (el negoci, la residència, l'origen, etc.), sinó el coneixement que té de les propietats dels Comín (viuen al mateix carrer, però sobretot és un dels seus creditors); explicar la reunificació que Villarroja duu a terme de l'heretat del Pla de l'Aljup potser solament és possible pel parentiu que l'uneix amb el propietari inicial (Frederic Tío); veure la participació de Rigobert Albors, o l'anterior de Gerard d'Ygual, és analitzar els mecanismes habituals del comportament econòmic de la burgesia, en particular el recurs habitual al préstec en moments més o menys crítics, i alguns dels seus resultats. A la fi, relacionar tots aquests noms amb la propietat en qüestió és fer palesa la importància de la penetració del capital urbà en l'agricultura i, més en concret, fer-ho atenent les expectatives creades per determinades produccions que anaven adreçades als mercats europeus; en aquest cas, avançant-se de bestreta a l'eclosió de la demanda.

Hi ha, al capdavant, un darrer element que cal considerar per tal de completar l'estudi: com s'entén l'arribada de Jaumandreu a València i el paper destacat que hi té dins el cercle de la burgesia comercial, un aspecte que fa referència a la qüestió de

l'emigració catalana a altres zones de l'Estat i més en concret a la capital valenciana. En realitat, aquest cas individual no fa, doncs, altra cosa que plantejar una dinàmica més complexa i posar en relleu algunes incògnites que encara resten per resoldre. Sabem ja algunes coses sobre aquest flux migratori, lligat en els individus més destacats als interessos del tèxtil català al País Valencià, però sabem menys respecte d'altres xarxes comercials. Potser l'exemple presentat entra dins d'aquesta segona dinàmica, ja que els socis de la Jaumandreu i Cia arriben amb un capital considerable i amb relacions fermes amb altres cases del Principat. Per tant, caldria investigar la seua activitat prèvia o la de les seues famílies a les localitats d'origen; caldria conèixer si ja es dedicaven al negoci del vi i si, en conseqüència, la seua vinguda era una manera d'eixamplar-lo tot situant-se en un centre productor atractiu com el valencià. És clar que si la hipòtesi anterior és certa, també seria necessari comprendre l'arrelament a la ciutat, que es produeix ben aviat i que qualla en l'encapçalament d'iniciatives que, com hem vist, són molt importants; comptat i debatut, restaria per plantejar el paper que en aquest flux juga la colònia ja establerta, en el sentit de mantenir la dinàmica migratòria i uns canals de difusió de la informació susceptibles d'atraure-la.

En el cas de Jaumandreu i els seus socis, algunes d'aquestes hipòtesis poden ser perfilades. Hauríem de tenir present que una de les millors etapes en el comerç valencià del vi és la que coincideix amb l'anomenada crisi de l'oïdi (1854-1862), la qual va afectar força les terres del Principat. Així les coses, i davant la necessitat de satisfer una important demanda exterior, els comerciants catalans van haver d'adreçar-se a altres mercats productors, sobretot a les comarques valencianes. En aquest sentit, cal recordar que l'arribada de Jaumandreu es produeix durant aquesta conjuntura i que ho fa amb capital, amb una xarxa ben establerta de relacions amb Catalunya i amb un objectiu clar: dedicar-se al vi. A més, aquest augment de la demanda catalana es va produir en una època clarament desfavorable per a les cases de comerç valencianes que es dedicaven a aquest sector, cosa que va afavorir el control del mercat per les foranes.¹³ Potser aquesta situació va fer que Jaumandreu es

13. Aquesta situació és ja ben coneguda, sobretot arran de les investigacions de Juan Piqueras: «la demanda de vinos valencianos, tan repentina como extraordinaria, que se inicia en 1854 pilló a los exportadores valencianos de improviso ante el desmantelamiento casi total de las antiguas casas de vinos y aguardientes. De entrada, esta carencia fue suplida por catalanes y franceses, aunque estos últimos actuaran a través de comisionistas. A los pocos años el aparato exportador lo componían la antigua firma de Lassala y Cía., la potente firma catalana Jaumandreu y Cía., M. Perera Mercader y —muy significativo— algunas antiguas compañías exportadoras de seda, como la de Vicente Oliag y Carrá, que supieron realizar la conveniente adaptación a los nuevos tiempos.» (PIQUERAS, 1985, 105). Cal fer notar que l'autor extrau aquests noms d'una font datada el 1877 i que, entre aquests, figuren els Oliag, els quals s'havien associat a Jaumandreu al Centre de l'Exportació. D'altra banda, l'any és important perquè fa referència a un període en el qual, com tothom sap, s'inicia la recuperació

decidira a instal·lar-se a València, un mercat en creixement on era relativament senzill obtenir una posició predominant. Potser això explicaria que fóra la seua companyia la que encapçalara la fundació del Centre de l'Exportació i, a través d'aquesta, la Caixa Mercantil, les quals semblen una resposta per acarar la crisi que s'esdevé després de l'etapa esplendorosa de 1854-1862. Com sabem, però, aquestes iniciatives no van reeixir i la Jaumandreu i Cia mateixa també se'n va ressentir. Malgrat això, la participació de Jaumandreu dins la societat valenciana ens ajudarà a comprendre el seu arrelament a la ciutat, com també el dels seus socis. N'és ben simptomàtic que Manuel Comas, tret de citar on va nàixer, no faça cap referència a la seua procedència geogràfica quan mor, cosa que caldria entendre com a exemple d'integració en el lloc de residència. Clar que no tenir hereus i ser solter hi ajudaria, però aquest no era el cas de Jaumandreu i també es va integrar dins la societat valenciana, tot i que sense perdre els seus lligams comercials amb el Principat. De tota manera, d'això encara no en sabem bastant, com tampoc de les relacions que expliquen que Jaumandreu, Comas i Montserrat es reuniren com a socis a València quan tots tres són de comarques catalanes molt distintes.

Comptat i debatut, si són qüestions mercantils les que expliquen l'arribada de Jaumandreu, tota la seua trajectòria posterior també estarà marcada per aquesta dedicació comercial, de manera que les fluctuacions del mercat francès ens ajudaran a comprendre en bona mesura els seus daltabaixos: tant la decisió de provar amb el taronger en detriment de la vinya els anys 70, com la recuperació els anys 80 i la davallada final cap a la meitat dels 90.

Bibliografia

- CARNERO, T. (1980) *Expansión vinícola y atraso agrario, 1870-1900*. Madrid.
- CARUANA, P. (1841) *Apuntes sobre el algarrobo y su cultivo*. València.
- GARRABOU, R. (1985) *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*. València.
- LEPETIT, B. (1993) «Storia: questioni di scala». *Società e Storia*, núm. 62, p. 849-871.
- MILLAN, J. (en premsa) «Els inicis revolucionaris de la societat valenciana contemporània. Revolució, canvi social i transformacions econòmiques, 1780-1875».
- MILLAN, J. i CALATAYUD, S. (1992) «Formas de explotación y mercados de trabajo en la agricultura valenciana de regadío (1800-1930)». Dins GARRABOU, R.

ció de les exportacions cap a França. Pel que fa a l'evolució posterior del mercat vinícola, vegeu, per exemple, les obres de Teresa Carnero (1980) i de J. Pan-Montojo (1994).

(coord.) *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*. Madrid, pp. 325-349.

PAN-MONYOJO, J. (1994) «El vino y la política comercial en la Restauración». *Agricultura y Sociedad*, núm. 72, p. 167-204.

PIQUERAS, J. (1985) *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*. Madrid.

PONS, A (1991) «Els contractes d'arrendament al País Valencià. Una anàlisi de protocols notariais (1785-1870)». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 8, p. 175-199.

PONS, A. (1993) «Un huerto rodeado de secano. Informe sobre el cultivo del naranjo en el País Valenciano a fines del siglo XIX», *Noticario de Historia Agraria*, núm. 6, pp. 37-57.

PONS, A. i SERNA, J. (1992 a) *La ciudad extensa. La burguesía comercial-financiera y su dominación en la Valencia de mediados del siglo XIX*. València.

PONS, A. i SERNA, J. (1992 b) «De la seda a la renta. La actitud inversora de un burgués valenciano: Gaspar Dotres Gelabert». *Historia Contemporánea*, núm. 8, pp. 75-106.

PONS, A. i SERNA, J. (1993) «El ojo de la aguja. ¿De qué hablamos cuando hablamos de microhistoria?». *Ayer*, núm. 12, pp. 93-133.

PONS, A. i SERNA, J. (1994) «El nombre del burgués». Dins BONAMUSA, F. i SERRALLONGA, J. (ed.), *La sociedad urbana*. Barcelona, p. 81-130.

RODENAS, C. (1978) *Banca i industrialització. El cas valencià, 1840-1880*. València.

SEGURA, A. (1993) *Burguesia i propietat de la terra a Catalunya en el segle XIX. Les comarques barcelonines*. Barcelona.

UTRILLA, P. (1994) «El debate sobre la agricultura rentista en el cambio de siglo. Entre la supresión del colonato y la supeditación de la economía campesina en el País Valenciano». *Al-Gezira*, núm. 8, p. 387-405.